

**K pojetí sociální role  
v marxisticko-leninské sociologii**

Problém sociální role považují především za součást celého komplexu otázek vystupujících do popředí všeobecného, v současné etapě historického vývoje prudce zostřeného zápasu mezi vědeckou, marxisticko-leninskou ideologií a ideologií buržoazní na poli sociologie. Už samo pojetí sociální role patří totiž k těm otázkám, v nichž se v československé sociologické výzkumné i publikační činnosti z druhé poloviny šedesátých let zvlášť výrazně prosazoval nástup revizionismu. Jde tedy o součást boje KSČ za důsledné prosazení stranickosti v oblasti společenských věd, za důsledný třídní přístup v teoretické činnosti.

Za druhé, uvedený problém chápu v souvislosti se zákonem růstu úlohy subjektivního činitele za socialismu, s vyšší kvalitou možností subjektu v naší socialistické společnosti využívat objektivních zákonitostí dějinného vývoje (aniž se tím ruší marxisticko-leninské pojetí determinovanosti subjektu) i s vyšší mírou odpovědnosti za aktivní zvládnutí nároků světového revolučního procesu. V tomto smyslu je to součást aktuální problematiky uplatňování vedoucí úlohy komunistické strany v různých rovinách a dimenzích života naší socialistické společnosti, součást problematiky, jejíž význam souvisí s konkrétním zkoumáním a řešením mnohých nikoliv nepodstatných aspektů, např. kvalitativních hledisek a měřítek rozvoje naší společnosti, efektivnosti práce na všech úsecích, vytváření organizačních, politických, kádrových a ideologických podmínek pro marxisticko-leninsky pojaté formování životního způsobu a socialistického člověka jako iniciativního a uvědomělého nositele socialistických společenských, především výrobních vztahů.

**1. Kritika buržoazně sociologického pojetí sociální role**

V buržoazní sociologii pojem sociální role „lze z řady příčin označit za centrální kategorii sociologie“ [Wörterbuch der Soziologie 1969 : 902]. Je jako takový uznáván jejími v současné době nejrepresentativnějšími osobnostmi, především pak těmi, s jejichž jmény jsou po druhé světové válce spjaty pokusy vytvořit jako protiva marxismu-leninismu jakousi buržoazní, antikomunistickou teorii (strukturně funkcionální analýza, teorie konfliktu).

Bývají uváděna [Rochenblave-Spenlé 1963] četná pojetí a jména buržoazních autorů (James, Baldwin, Dewey, Royce, Cooley, Tarde, Bergson, Durkheim, Janet, Blondel, Nietzsche, Simmel, Müller-Freienfels, Lewin, Vierkandt atd.), kteří prý v té či oné míře přispěli k chápání sociální role, jak se vyskytuje v buržoazní sociologii. Na těchto pojetích je podstatné především to, že přes rozdílná vyjádření, přes odlišující se definice a souvislosti, v nichž se k nim dochází, vždy jde o „očekávané jednání“ odtržené od objektivních společenských vztahů a zákonitostí. Společnost se převážně chápe jako jednotlý systém či nepřetržitý řetěz očekávaných (připisovaných osobě společnosti) a závazných jednání a také jednání vyplývajících z očekávání. V tomto smyslu jsou rozdíly mezi různými definicemi jen dílčí, nepodstatné. Výjimky nepředstavují ani pojetí Dahrendorfa [Dahrendorf 1964], Parsonse [Parsons 1968], nebo Bensmana a Rosenberga [Bensman 1963].

Pro tato pojetí je charakteristické především, že jsou založena na programově pojatém protikomunistickém odmítání objektivních zákonitostí společenského pohy-

bu objevených marxismem-leninismem. Ač vznikla ve dvacátém století, nepřekračuji rámec toho, čemu Lenin říkal „předmarxovská sociologie a historiografie“, které „zkoumaly v nejlepším případě jen ideové pohnutky dějinné činnosti lidí, nepátraly po tom, čím jsou tyto pohnutky vyvolávány, nepostřehovaly objektivní zákonitost ve vývoji společenských vztahů, nehledaly kořeny těchto vztahů ve stupni vývoje materiální výroby“ [Lenin 1959 : 51]. Tato Leninova kritika platí v plném rozsahu i pro současnou buržoazní sociologii.

Pokud jde o historický a sociálně třídní kontext vzniku a rozvoje buržoazních pojetí sociální role, lze připomenout Urbánkovy otázky ze studie *O pojmu sociální role*. „Není představa, nebo dokonce koncepce o člověku jako nositeli rolí produktem té společnosti, kde problémy přizpůsobení, adaptace a konformismu jednotlivce dosáhly vrcholu? Není redukce složité, mnohostranné a nevypočitatelné lidské bytosti na sumu rolí obrazem nebo výrazem takové společnosti, kde standardy rolí, nivelizace osobností na personáže s konformní maskou nahradily autentickou lidskou individualitu s její nevypočitatelností, jedinečností a neopakovatelností? Je příznačné, že představa o světě jako velké scéně a člověku jako hráči a nositeli rolí se především rozvinula ve Spojených státech“ [Urbánek 1968 : 66]. Urbánek tak poukazuje na fakt vzniku a rozvoje buržoazního pojetí sociální role v souvislosti s vývojem kapitalismu ve dvacátém století, kdy buržoazní organizace a instituce chtějí nejen zaujmout místo svobodného trhu, ale i plnit ty funkce, které buržoazní sociální filozofie v devatenáctém století svěřovala individuálnímu rozumu.

V podmínkách, kdy imperialismus je denně konfrontován s rozvíjejícím se socialismem, se silícím bojem revolučního dělnického hnutí a lidových mas kapitalistických zemí i s rozvojem národně osvobozených zápasů, stalo se aktuálním vidět a „vychovávat“ člověka především jako pracovníka buržoazní instituce, jehož přednostmi mají být poslušnost, povinnost, úcta k nadřízeným, respektování stupňů služební hierarchie, vědomí „vlastního“ místa i péče o ně, dosáhnout přesného rozdělení, osvojení a sehranosti rolí

v instituci a teprve potom respektovat člověka jako takového. Využívatelská a třídně antagonistická kapitalistická společnost je pojmána jako pro všechny časy v podstatě optimální, „věčná“, jako správně uspořádaná, a proto rozumná a zasluhující si, aby ji jednání jakoby netřídně (ve skutečnosti buržoazně třídně) a v podstatě nehistoricky, abstraktně viděných lidských individuí (v představách buržoazních ideologů v podstatě maloměšťáků) upevňovalo a aby přispívalo k její rovnováze. Toutéž společností zákonitě produkováné rozpolcení lidského individua na člověka soukromého a veřejného, pravého a nepravého, autentického a neautentického, na člověka, který se nerealizuje podle své individuální hodnoty, kvality a významu, je pojmáno jen z hlediska toho, v čem při onom rozpolcení je osobnost odcizená a v čem je její činnostní podstata při utváření a přetváření společenského prostředí převrácena, redukována; její realizování je spatřováno v přizpůsobování člověka systému kapitalismu (a tím upevňování tohoto systému). Konečně je zákonitým produktem kapitalistické společnosti, že teorie jejich ideologů berou za jedinou autentickou a „normální“ lidskou skutečnost právě to, v čem jsou společnost i člověk kapitalismem negativně, avšak v zájmu buržoazie a kapitalismu poznamenány.

Stručné a jasné vyjádření metodologických východisek uvedených pojetí podává západoněmecký sociologický slovník: „Společnost znamená, že lidské chování neprobíhá podle zákonů nahodilé pravděpodobnosti (Zufallwahrscheinlichkeit), nýbrž jeví se jako řízené normami“, a tyto normy „se jeví jako očekávané chování“ [Wörterbuch der Soziologie 1969 : 902]. Vyznívá to tak, jako by společenské procesy byly jenom realizací lidských idejí a prání nebo jenom výslednicí střetávajících se názorů a tužeb, jako by jejich zdroje byly psychické. Buržoazní sociologická pojetí sociální role se opírají o metodologická východiska, která v buržoazní sociologii poznání kritizuje A. K. Uledov: navazování na předpoklad buržoazní společenské vědy z druhé poloviny minulého století, že společenský život má svou zvláštní, psychickou příčinnost; považování nejrůznějších typů sociálních skupin a takových je-

vů, jako jsou duchovní hodnoty, typ kultury, národní duch, veřejné mínění ap., za sociální základnu produktů myšlenkové činnosti lidí; redukování vztahu mezi myšlením individua a vědomím sociální skupiny v podstatě na neoddělitelnost individua od skupiny, v jejímž rámci jedinec myslí a jedná; neuznávání sociálního působení na poznávací subjekt ve vědě [Uledov 1973 : 12–20].

Souhrnným důsledkem a výrazem základních třídních a filozoficko-metodologických rysů buržoazně sociologických pojetí sociální role je subjektivismus. Subjektivně idealistická pojetí role zbavují jednající subjekt jeho podstaty, struktury, staví jej do „vzduchoprázdna“. Zároveň pak představují východisko k různým elitářským teoriím. Představují jednostranná a zúžená pojetí celistvé společnosti a člověka v ní. Z totality společenských vztahů je postihován (a ještě neúplně) jen dílčí úsek a ten je absolutizován. Jak výstižně uvádí E. Urbánek, právě proto, že z oblasti divadla převzatý pojem role v buržoazní sociologii nepřekračuje rovinu psychických (psychologických) procesů, je společnost chápána jako divadlo: „svět člověka je jen divadlem“ (proto i stěžejní význam pojmu sociální role v terminologické výbavě buržoazní sociologie). Buržoazní sociologie „přehlíží“ takovou „maličkost“, že „na rozdíl od skutečných divadelních her, které jsou vymyšleny a jsou sférou nereálného světa a vědomé hry, jsou dějiny člověka a jeho svět natolik reálné, že přestávají být hrou“. Právě proto, že svá pojetí sociální role berou „vážně, a ne jako metaforu nebo analogii vzhledem k divadlu“ [Urbánek 1968 : 63, 64], nejsou s to s jejich použitím uspět tam, kde končí „hra“ a jde o reálný svět. Zároveň pak některé specifické, kapitalismem produkované momenty vztahů mezi lidmi i to, že v každé společnosti je určitá míra adaptace nutná a socializace jednotlivce i skupin probíhá i v psychologické rovině – to vše jsou dílčí, ale reálné společenské jevy, na nichž buržoazně sociologické pojetí sociální role může parazitovat.

Takové jsou tedy buržoazní sociologické koncepty sociální role. Pro marxistu jsou v jakékoliv podobě zásadně nepřijatelné.

Přitom není to tak dávno, co v různých podobách byly některými sociology v některých socialistických zemích, včetně ČSSR, přejímány. Leninská kritika revizionismu se v plném rozsahu vztahuje i na „vypůjčování“ pojmu sociální role z různých buržoazních koncepcí, které v šedesátých letech bylo výrazem oportunistické interpretace otevřenosti marxismu-leninismu jako otevřenosti vůči nemarxistickým myšlenkovým směrům, oportunistické interpretace nutnosti vést tzv. dialog marxismu se soudobou západní filozofií a sociologií a rezignace na boj proti buržoazní ideologii. Byl to útek od marxisticko-leninské ideologie i útek od vědy, zbavování marxisticko-leninské sociologie jejích základních kvalit vědeckých i třídně ideologických, její revolučnosti a jejích předností. Nejde totiž o pouhou teoretickou nedůslednost, nýbrž vřazování buržoazního pojetí sociální role do marxisticko-leninské sociologie znamená fakticky se zříkat marxismu-leninismu, protože podřizuje materialistické pojetí dějin buržoazně subjektivisticky pojaté roli, podřizuje tedy celou marxisticko-leninskou sociologii buržoazní jednotlivosti – pojetí sociální role. Avšak tak jako v kontextu se systémem marxisticko-leninské sociologie je buržoazní, subjektivistické pojetí sociální role vědecky a třídně ideologicky cizí, právě tak má i buržoazní pojetí sociální role svůj subjektivistický kontext s celou buržoazní sociologií. Vřazování buržoazního pojetí sociální role do marxisticko-leninské sociologie s sebou přináší také podřizování marxisticko-leninské teorie tříd, třídního boje, revoluce, historické úlohy dělnické třídy, vedoucí úlohy komunistické strany atd. nejen buržoazně pojaté sociální roli, ale i buržoazním teoriím sociální stratifikace, sociální mobility, statusu atp. Přináší s sebou i podřizování (nahrazování) dialektickomaterialistické metodologie zkoumání společenské reality buržoazně subjektivistické a pseudovědecké metodologií.

Marxisticko-leninské pojetí sociální role proto musí být oproti buržoazním pojetím svou podstatou, obsahem, kontextem a svým postavením v celém teoretickém a ideologickém systému marxisticko-leninské sociologie zásadně jiné, rozdílné.

## 2. Problém sociální role v marxisticko-leninské sociologii

V marxisticko-leninské sociologii se s použitím kategorie role setkáváme již u K. Marxe.

Vysvětluje a kritizuje Proudhonovu metodu přístupu k dějinám jako k následnosti etap, v nichž se prý vždy realizuje určitý ideální princip, Marx uvedl, že Proudhon nepochopil, že „určité společenské vztahy jsou rovněž produkty lidí, stejně jako plátno, len atd.“, že „s tím, jak získávají nové výrobní síly, mění lidé svůj způsob výroby, a mění způsob výroby, způsob zajištění obživy, mění i všechny své společenské vztahy“ [Marx 1958a : 148] a že tedy skutečné (materialistické a dialektické) východisko studia dějin spočívá v tom, že dřív než ideje lidí budou zkoumání lidé sami, jací v té které době byli, jejich výrobní síly, způsob výroby, vztahy člověka k člověku, potřeby lidí. V tomto smyslu je proto nezbytné — a tu užil Marx metaforu a analogii světa s divadlem — „zobrazit tyto lidi zároveň jako autory i herce svého vlastního dramatu“ [tamtéž : 152].

O několik let později, v souvislosti se svou koncepcí odcizení, zvěcnění i personifikace věcí a sociálních sil určitými jednotlivci, Marx skvěle použil kategorií divadla a zvláště role při zkoumání určité dějinné etapy — dramatických událostí ve Francii od února 1848 do konce roku 1851. V práci 18. *brumaire Ludvíka Bonaparta* použil pojmu role jako aspektu zkoumání dějinných událostí v těchto třech dimenzích:

— V první dimenzi je pojem role použit pro zvláštní případ subjektivního činitele v dějinném procesu, tj. pro postižení takového efektu působení osobnosti, který je nikoli vzhledem k objektivním podmínkám, nýbrž se zřetelem k této osobnosti v jistém smyslu — v osobnostním aspektu — nepřiměřený: „okolnosti a poměry umožnily průměrné a groteskní postavě sehrát roli hrdiny“ [Marx 1965 : 399].

— Druhá dimenze se vztahuje k tomu, proč lidé mohou své dějiny prožívat a dělat tak, že mají ráz velké tragédie, nebo komedie, ale i frašky, a proč lidé „v takových epochách revolučních krizí vyvo-

lávají úzkostlivě duchy minulosti, aby jim sloužili, vypůjčují si od nich jména, bitevní hesla, kostým, aby v tomto starém a ctihodném převlečení a v této vypůjčené řeči sehráli nový výstup světových dějin“ [Marx 1960 : 141]. Marx zároveň ukazuje objektivní sociální a historickou omezenost tohoto jevu (s tím i této dimenze sociální role). O sociální revoluci devatenáctého století (kterou očekával jako proletářskou) zdůrazňoval, že „nemůže čerpat svou poezii z minulosti, může ji čerpat jen z budoucnosti“, a proto se proletářské revoluce rozvíjejí tím, že „neustále samy sebe kritizují“ [tamtéž : 144].

— Konečně, pokud jde o třetí dimenzi, Marx neukazuje a nehodnotí Ludvíka Bonaparta jen podle toho, co vzhledem k objektivním procesům, vzhledem k poměru a pohybu třídních a politických sil v tehdejší Francii mohl činit a co činil, ani jen podle objektivních důsledků jeho činnosti. Marx se zároveň zabýval analýzou toho, proč a jak Bonaparte určitým způsobem jednal ze subjektivních popudů a pod vlivem subjektivních faktorů. Marx ukazoval a analyzoval celou genezi osobnosti podmíněný subjektivní aspekt Bonapartova jednání. jeho představy a znalosti věci samé i společenských souvislostí, emocionální vztah k věci i povahu a zaměření Bonapartova úsilí o dosažení určitých výsledků a to vše determinováno předchozím životem. zkušenostmi, podmínkami a výsledky procesů socializace a akulturace, jimiž prošel. To vše Marx chápal jako nezbytnou součást komplexní, mnohostranné analýzy konkrétní dějinné činnosti člověka (lidí).

Na rozdíl od soudobých buržoazních sociologů i od těch, kteří v některých socialistických zemích nekriticky, ideově neostražité či smířlivecky přebírali v šedesátých letech nemarxistické koncepte sociální role, Marx, používaje ve své práci kategorií divadla a zvláště role, ani na okamžik neodhlížel od toho, že se ve společenském procesu prosazují objektivní zákonitosti, že sice „lidé dělají své dějiny sami, ale nedělají je tak, jak jim napadne, za okolností, které si sami zvolili, nýbrž za okolností, které tu bezprostředně nacházejí, které jsou jim dány a které zdědili z minulosti“ [tamtéž : 141].

Marxova analýza událostí z let 1848 až 1851 ve Francii je především proto tak dokonalá, že je v ní uplatněno materialistické pojetí dějin, kategorie základny a nadstavby a dialektiky jejich vzájemného působení, pochopení prvotnosti společenského bytí lidí a výrobních poměrů, a proto i prvotnosti jejich analýzy, s tím spjaté vědecky objektivní kritérium opakovatelnosti i rozlišování společenských jevů důležitých a nedůležitých, které teprve umožnilo přejít od popisu společenských jevů k jejich přísně vědecké analýze. To je základní kontext, v němž Marx použil pojmu role a také jedině možný základní kontext pro pojetí role v marxisticko-leninské sociologii.

Také celé Leninovo dílo, v němž je rozvíjen marxismus v souladu s novými společensko-historickými podmínkami, přináší pro současný marxisticko-leninský sociologický přístup k problematice sociální role mnohé podněty. Chci poukázat na ten z nich, který z hlediska této stati a v návaznosti na výše uvedenou třetí dimenzi sociální role u Marxe považuji za nejzávažnější.

V. I. Lenin v celém svém teoretickém, publicistickém i praktickopolitickém životním díle ukazoval, že „determinismus nejen nepředpokládá fatalismus, nýbrž naopak, dává podklad k rozumnému počínání“ [Lenin 1951 : 437], že marxista je v objektivitě hlubší než objektivista, protože dovádí objektivní nutnosti až k aktivitě a vědomí určitých tříd a osob, a zároveň je hlubší v subjektivitě než subjektivista, protože zakládá obsah citů, záměrů a činů lidí na objektivních podmínkách, které se v nich odrážejí [tamtéž : 417n]. Lenin tedy cílevědomě ukazoval a podtrhoval i druhou stránku marxistického determinismu: *sekundární* určování objektivního subjektivním, úlohu subjektivních faktorů ve společenském vývoji a s tím i úlohu citů, záměrů, vlastností a schopností lidí, které jsou tvořeny určitými společenskými poměry, zároveň se druhotně projevují v určitých činech a samy tak určité společenské poměry vytvářejí. Aniž v nejmenším podceňoval objektivní ráz společenských procesů, určující úlohu společenského bytí vůči vědomí, V. I. Lenin rozpracovával a rozvíjel pro-

blematiku subjektivních faktorů v té nejvýznamnější rovině — v „makrorovině“. V celém svém díle vyzdvihoval jednak nesmírnou tvůrčí úlohu revolučních mas, pokrokových idejí i revolučních organizací, především pak komunistické strany, jednak význam jejich *subjektivní připravenosti* k přetváření společnosti. Soustavně analyzoval dosažený stupeň této subjektivní připravenosti, ekonomicko-sociální a sociálně psychologické aspekty účasti různých sociálních skupin v revoluci i na výstavbě socialismu a vymezoval jejich charakteristiky jako určitých sociálních typů, které svým chováním spoluurčují výsledky třídních střetnutí v dané epoše. V centru Leninovy pozornosti bylo, na co se musí strana v dané situaci, vzhledem k existujícím úkolům, zaměřit a jaké vlastnosti musí sama v sobě i v dělnické třídě vypěstovat. Soustavně vypracovával celý systém forem, metod a prostředků nutných k tomu, aby dělnická třída a ostatní lid, revoluční organizace, a především strana, byly připraveny převést společnost z kapitalistického řádu do komunistického.

Od Leninovy doby lze obdobný průběžně a cílevědomě realizovaný přístup spatřovat i v dokumentech a praxi marxisticko-leninských stran, především pak těch, které působí v socialistických zemích.

V soudobé marxisticko-leninské sociologii se v přístupech k pojmu sociální role projevují různá stanoviska: od zcela odmítavého až k pokusům o vytvoření a vymezení marxisticko-leninského sociologického pojmu sociální role.

Tak např. — jak je to patrné ze slovníku marxisticko-leninské sociologie, vydaného v NDR — se po mém soudu velmi správně a ve shodě s materialistickým pojetím dějin zdůrazňuje, že „charakterizování základní historické kvality lidského jednání v socialistických výrobních a životních vztazích pomocí pojmu role není oprávněné“ [Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie 1969 : 392]. Z toho ovšem nevyplývá, že marxisticko-leninská sociologie by měla poznávat jen základní historické kvality lidského jednání v socialistických výrobních a životních vztazích, i když právě ty jsou nesporně prvořadé. Poznávací schopnost materialistické-

ho pojetí dějin nelze zužovat jen na základní historické kvality lidského jednání.

Socialistická společnost, mající všechny předpoklady k překonání živelnosti společenského pohybu, která je charakteristická pro předsocialistické společensko-ekonomické formace, programově usiluje o plné využití svých předpokladů být v dějinách prvním typem společnosti, který je vědomě budován na podkladě ucelené teorie a ideologie, již je marxismus-leninismus, a programově usiluje o to, aby tato teorie a ideologie pronikala do všech oblastí každodenního života lidí, stávala se majetkem mas, návodem k jednání mas i jednotlivců a sjednocovala je. V socialistické společnosti je zákonitostí neustálá a stále hlubší a širší realizace principu vedoucí úlohy marxisticko-leninské strany. Taková společnost i aktivita lidí v ní v zájmu překonávání problémů socialistického rozvoje by měly být poznávány nejenom v základních historických kvalitách, ale také velmi konkrétně, mnohostranně a komplexně. „Makrorovina společenskovední teorie nám umožňuje formulovat zásady, směry a cíle společenského pohybu. Relativně vysoký stupeň obecnosti nám však bez dalšího společenskovedního poznání neumožňuje rozpracovat návod k jednání v určité konkrétní situaci, k optimálnímu řešení té které konkrétní společenské problematiky. K tomu musíme poznat speciální projevy obecných zákonitostí v nejkonkrétnějších podmínkách a situacích“. Avšak takové poznání „nelze rozvíjet bez toho, aniž by byl rozpracován specifický terminologický aparát, s jehož pomocí sledujeme empiricky popisovanou realitu“ [Hrzal 1973 : 780]. Proto i když výklad hesla „role sociální“ v uvedeném slovníku z NDR je metodologicky velmi zajímavý a podnětný pro kritiku pojetí role v buržoazní literatuře, z výše uvedených důvodů se mi zdá, že je jakousi krajností, neoprávněným ochuzením a zploštěním pohledu na společenské jevy a přístupy k nim, jestliže pojem sociální role je spojován výhradně s buržoazní sociologií a považován jen za „základní, ale ne jednotně používaný pojem současné buržoazní sociologie sloužící k označení očekávání společnosti (popř. určitých sociálních systémů, skupin, institucí atd.), pokud jde

o chování jednotlivých individuí nebo skupin, popř. k označení skutečného chování odpovídajícího těmto očekáváním“ [Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie 1969 : 388]. Rozhodně ovšem nelze vřazovat buržoazně pojatý pojem sociální role (a výhradně takto je role v citovaném slovníku viděna) do marxisticko-leninské sociologie. Té je principiálně cizí buržoazně pojatý pojem role, avšak není jí cizí každý pojem role, už proto ne, že tento pojem byl skvěle a úspěšně použit Marxem dávno předtím, než bylo vytvořeno pojetí role buržoazní.

V soudobé sovětské sociologické literatuře je celá řada pokusů o rozpracování marxisticko-leninského pojetí sociální role (u E. A. Anufrijeva se s pojmem sociální role setkáváme dokonce v souvislosti s pokusem analyzovat z hlediska vědeckého komunismu úlohu osobnosti jako sociálně politickou roli „řadové“, či „masové“ osobnosti ve společenském vývoji).

Pojetí sociální role, které v dalším podávám, opírám především o kritické využití prací I. S. Kona a v návaznosti na ně o studii A. Krečmara. I. S. Kon se obšírně zabýval sociální rolí jednak v práci *Ličnost kak subjekt obščestvennyh otnošenij*, jednak (v rozvinutější a propracovanější podobě) v práci *Sociologije ličnosti*, která vyšla i v českém překladu. V této druhé práci I. S. Kon v zásadě překonal především ty nedostatky své první publikace, které kritizoval E. A. Anufrijev, tj. pojetí role jako něčeho vnějšího ve vztahu k osobnosti, jednostranně (aniž je spatřována a docenována úloha dalších činitelů a také vliv konkrétní osobnosti na roli) určujícího charakter osobnosti a nepřihlízejícího k objektivnímu postavení jedince v systému společenských vztahů. V *Sociologii osobnosti* vymezuje I. S. Kon sociální roli takto: „Osoba zaujímající určité postavení plní určitou sociální roli. Pod pojmem role rozumíme funkci, normativně schválený vzorec chování očekávaný od každého, kdo zaujímá danou pozici“ [Kon 1971 : 20]. V souvislosti s problematikou vědomí jedince, že jeho vlastní činnost je za všech okolností interakcí s ostatními lidmi, která je možná jen jako organizovaná v určitých strukturálních formách, Kon dodává: „Sociální role není nic jiného než ab-

strakce struktury této společenské činnosti, již se účastní i daný jedinec [tamtéž : 63].

K tomuto vymezení sociální role se ještě vrátím. Tu budiž zdůrazněno, že I. S. Kon k němu dospívá na základě jednoty materialistického a dialektického pojetí společnosti a procesů v ní a marxisticko-leninské kritiky nemarxistických přístupů ke společnosti, ke společenským procesům a také k sociální roli. Kritizuje nemarxistická pojetí sociálního systému jako složeného z rolí nebo očekávaných rolí, na jejichž základě prý vznikají kolektivy, normy a hodnoty, i pojetí společnosti jako pouhého souhrnu jednotlivců nebo jako souhrnu vzájemných vztahů mezi nimi [tamtéž : 16]. Vycházejí z materialistického pojetí dějin, připomíná, že osobní vztahy mezi lidmi nejsou jediné ani nejsou určující, protože výrobní vztahy jako základ všech společenských vztahů (zde cituje Marxe) mají neosobní charakter a lidé se na nich podílejí ne jako individua, nýbrž jako příslušníci třídy. Píše: „Zrušte tyto vztahy a popřeli jste celou společnost“ [tamtéž : 18]. Dále zdůrazňuje, že společnost je „souhrnem všech historicky vzniklých forem činnosti lidí“, že „jako určitý systém sociální reality existuje ve dvou formách — objektivní (společenského bytí) a subjektivní (společenské vědomí) — které spolu úzce souvisejí a vystupují proti jedinci jako na něm nezávislé“ [tamtéž : 16, 17], že postavení i role individua v sociálním systému závisí na obecnějších sociálních procesech, na úrovni vývoje výrobních sil, podmiňující charakter a formy výrobních vztahů, třídní struktury společnosti, na konkrétních formách dělby práce, na systému konkrétních sociálních skupin (profesionálních, rodinných, zvykových aj.), podmíněném třídami vztahy, atd. Kon vychází z marxisticko-leninské kritiky pojetí společnosti jako statické, dané struktury, již se člověk musí přizpůsobit, a ukazuje, že „představa o člověku, jeho potřebách a snahách se mění od společnosti ke společnosti, je odrazem nejen požadavků *existující* sociální struktury, ale i její *dynamiky* a vývojových tendencí“. „Platí, že jedinec se přizpůsobuje, vědomě nebo podvědomě, existujícím společenským vztahům. Avšak

platí i to, že evoluce společenských institucí, norem, hodnot apod. svým způsobem odráží i fixuje změny probíhající v osobnosti“, že tedy „subjektem dějin je sám člověk, který je zároveň jejich výtvořem“ [tamtéž : 78, 81]. Vzhledem k výše uvedenému nelze ani v pojetí sociální role vycházet od jedince a jeho bezprostředních vztahů k ostatním, ale naopak je nutné přecházet od společnosti jako celku k jedinci, k jeho sociální roli.

Z obou prací I. S. Kona je zřejmá principiální možnost rozpracovat pojem sociální role v soudobé marxisticko-leninské sociologii. Zároveň — tu se vracím k jeho definici sociální role — vystupují do popředí některé problémy: Pojem sociální role v marxisticko-leninské sociologii by zásadně neměl být synonymem sociální funkce, právě tak jako sociální funkci nelze, byť implicitně, ztotožňovat s „normativně schváleným vzorcem chování očekávaným od každého, kdo zaujímá danou pozici“. Konečně by „normativně schválený vzorec chování“ neměl být ztotožňován ani se sociální rolí. Vymezení sociální role v Konově definici je zřejmě neadekvátní jinak zdařilému rozboru a výkladu marxisticko-leninského přístupu k dané otázce. Přes jasně vyslovenou kritiku buržoazních pojetí ponechává Kon prakticky prostor pro možnost recidivy nejen buržoazní pojmové nedůslednosti (v otázkách sociální role), ale i buržoazního pojetí role jako očekávaného i očekávání odpovídajícího realizovaného jednání. Marxismu-leninismu je cizí pojmová nedůslednost a zároveň s ní i možnost nežádoucích, nepostizitelných a proto třeba i bezděčně cestu k zneužití otevírajících významových odstínů, zvláště u pojmu ideologicky tak exponovaného, jako je sociální role. V tomto směru Konův dodatek o sociální roli jako „abstrakci struktury společenské činnosti, již se účastní i daný jedinec“, nic nezprěsňuje a neupravuje, nýbrž problém sociální role jako synonyma sociální funkce či normativně schváleného vzorce chování jen posunuje a reprodukuje v další rovině.

Na problém sociální role jako synonyma sociální funkce v Konově pojetí upozorňuje (vedle dalších sovětských autorů) A. Krečmar. Pro Krečmara je to podně-

tem k pokusu — který považují za dosud nejzdařilejší — o další rozpracování pojmu sociální role v soudobé marxisticko-leninské sociologii. Pro řešení je mu východiskem sociální činnost, viděná ve dvou aspektech: *Prvním* aspektem — Krečmar jej nazývá „objektivním, sociálním“, „osobněním“ — je sociální činnost chápána z hlediska *smyslu jednání pro společnost, skupinu* atp., tedy pojatá jako realizování, uspokojování nějaké sociální potřeby a zájmů z hlediska objektivní cílové zaměřenosti a významu pro to které sociálně historické společenství a také jako dosahovaný nepostradatelný efekt pro společnost, sociální skupinu atp. V tomto prvním aspektu je jednající subjekt posuzován pouze z hlediska své příslušnosti k určitému sociálně historickému společenství, v jehož systému jedná, a abstrahuje se od subjektivního, osobnostního momentu takové sociální činnosti.

*Druhý* aspekt — podle Krečmara „subjektivní“, „osobnostní“ — se koncentruje na subjektivní existenci sociální činnosti, na chování konkrétních subjektů, v němž se realizuje jejich sociální činnost, na potřebné osobní kvality, na určité schopnosti, hodnotovou orientaci atd., a na jimi poznamenávané i podmiňované *způsob, technologii* realizace, uspokojování nějaké sociální potřeby a zájmu a dosahování nepostradatelného efektu pro společnost, skupinu atp.

Podle Krečmara „pojmy ‚sociální role‘ a ‚sociální funkce‘ neurčují různé fenomény, nýbrž jeden a týž sociální fenomén v různých teoretických rovinách; rozdíl mezi těmito pojmy odpovídají různé možnosti vidění sociálních fenoménů. Ontologický základ pro takové tvrzení spočívá... ve specifiku sociální činnosti individuí. Fenomén sociální role... je patrně možno objasnit pouze vychází-li se ze specifika sociální činnosti“ a tedy „postulovaný... rozdíl mezi pojmy ‚sociální role‘ a ‚sociální funkce‘ není ničím jiným než rozlišením dvou aspektů sociální činnosti“. „Pojmem ‚sociální funkce‘ se označuje... první, neosobní moment sociální činnosti... Druhý aspekt sociální činnosti je označen pojmem ‚sociální role‘“ [Krečmar : 1970 : 78, 79, 80]. Na příkladu učitele pak Krečmar ukazuje, že „sociální role učitele

je chování nutné k plnění odpovídající sociální funkce... , které vyžaduje zase odpovídající osobnostní kvality“ [tamtéž : 80].

Pojetí sociální role jako subjektivního aspektu, subjektivní existence sociálních činností v zásadě navazuje na vpředu uvedenou třetí dimenzi role v Marxově 18. *brumairu*... a odpovídá i Leninem vyzdvihované druhé stránce marxistického determinismu — sekundárnímu určování objektivního subjektivním, avšak v méně obecné rovině, než je „makrorovina“.

K marxisticko-leninskému pojetí sociální role přispívá Krečmar i tím, že ve shodě se svým úsilím, které v citované studii výslovně označuje jako pokus „prozkoumat některé klíčové pojmy rolové teorie osobnosti z hlediska, za prvé, jejich souvztažnosti s principy obecné sociologické teorie marxistické sociologie, za druhé, z hlediska možností převodu těchto pojmů v méně obecné kategorie, využívané pro klasifikaci a analýzu údajů empirických sociálních výzkumů“ [tamtéž : 77], uvádí (popř. zavádí) některé pojmy úzce související se sociální funkcí a se sociální rolí. V souvislosti se sociální funkcí jde zvláště o pojem *sociální norma*, jímž je chápán ideální a společenskými (skupinovými) zájmy podmiňovaný odraz a vyjádření sociální funkce v rovině společenského (skupinového) vědomí. V souvislosti se sociální rolí uvádí Krečmar pojmy *rolový předpis (rolové očekávání)*, *internalizovaná role a rolové chování (jednání)*, označující fenomenologické roviny existence („elementy“) sociální role, které mají metodologický význam pro chápání osobnosti jako objektu i subjektu ve společenských procesech, pro stanovení ontologických základů i mechanismu sociální determinace chování osobnosti a sekundární determinace sociální funkce jednající osobnosti. Schématicky lze tyto pojmy charakterizovat tak, jak je uvedeno v tabulce 1.

Z uvedeného pojetí a ze specifika sociální činnosti vyplývá, že sociální role je determinována především sociální funkcí. Také to odpovídá schématu K. Marxe, který např. v *Kapitálu* zkoumal konkrétní jednání kapitalisty jako determinované jeho ekonomickou funkcí, Marxovu přístupu k analýze jednání Ludvíka Bonaparta

Tabulka 1. Charakteristiky pojmů „rolový předpis“, „internalizovaná role“ a „rolové chování“

| Fenomenologické roviny existence (elementy) sociální role |                                                                                                                                                                                                                        | Základní aspekty účasti osobnosti ve společenském procesu |
|-----------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------|
| Pojem                                                     | Obsah                                                                                                                                                                                                                  |                                                           |
| rolový předpis                                            | sociální norma viděná z hlediska její funkcionální významnosti pro chování individuí a vystupující vůči individuu                                                                                                      | jako objekt                                               |
| internalizovaná role                                      | <ul style="list-style-type: none"> <li>– jednotlivcem osvojený souhrn poznatků o funkci a příslušných životních zkušeností</li> <li>– vytvořený vztah k nim</li> <li>– schopnosti a umění funkci realizovat</li> </ul> | jako objekt i subjekt                                     |
| rolové chování (jednání v roli)                           | konkrétní plnění úkolu, kvalita práce, stupeň iniciativy, odpovědnost a kázeň ve výkonu funkce ap.                                                                                                                     | jako subjekt                                              |

v 18. brumairu atd. Výchozí (protože prvotní, základní) bod analýzy, jíž podrobuje mechanismus sociální determinace (i když zprostředkovaně realizované) vztahující se k sociální činnosti individua v obou jejích aspektech, je proto nutno spatřovat ve výrobních vztazích, které určují sociální strukturu, systém sociálních institucí a ideologických vztahů a celou řadu sociálních faktorů (mezi nimi především sociální třídy a vrstvy) determinující profese, podmínky práce, životní podmínky podle obsahu práce, příslušnost k sociálním institucím, jako je stát nebo strana, k sociálním organizacím, k závodu atp., i sociální podmínky dané charakterem bezprostředního okolí individua, komplexem malých sociálních skupin (jejichž „druhotný charakter“ je při vytváření sociálních norem a rolových předpisů nepochybný). Charakter výrobních vztahů podmiňuje funkčnost objektivních (i subjektivních) aspektů sociálních činností, obdobně jako tyto činnosti, jsou-li funkční, jsou funkční i pro určité výrobní vztahy. Na charakteru výrobních vztahů a s nimi spjatých tříd a na zájmech těchto tříd závisí i schopnost formulovat sociálním funkcím odpovídající sociální normy, závisí na nich základní rámec a charakter socializace osobnosti a s tím i osobnostních sociálních dispozic „vidět“ sociální

normy jako rolové předpisy a konečně na nich závisí interiorizace sociální role.

Sociální činnost osobnosti se ovšem nevyčerpává jenom jednou sociální funkcí a plněním jedné, této sociální funkce odpovídající sociální role, nýbrž je vždy komplexem sociálních funkcí a plnění sociálních rolí. Jde vždy o celý komplex forem sociální činnosti, mající určitý celostní charakter a určitou strukturu, v níž jednotlivé elementy mohou být nejen ve vzájemné shodě, ale i ve vzájemném protikladu. Tato struktura je souhrnem objektivních i subjektivních faktorů, mezi nimiž existují mnohostranné svazky.

Uvedené pojetí umožňuje u každé z plněných sociálních rolí empiricky postihnout a v méně obecných pojmech, než jsou kategorie obecné teorie marxisticko-leninské sociologie teoreticky reprodukovat:

1. sepětí jednání osobnosti s výrobními vztahy ve společnosti;
2. mechanismus determinace lidského jednání, který je především jednotou:

a) aspektu působení, projevů a realizace společenských zákonitostí prostřednictvím vědomé a velmi často i zorganizované činnosti lidí (přičemž tato vědomá činnost se společenskými zákonitostmi řídí, avšak zároveň je s to měnit systém podmínek, v nichž společenské zákonitosti působí, a

tak měnit nepřímou společenskou zákonitost);

b) aspektu nacházení, objasňování a realizace základních principů přeměn společnosti i procesů v různých sociálních systémech v jednotě s plněním cílových společenských úloh, především pak s uskutečňováním sociálně politických zájmů tříd.

Uvedené pojetí sociální role je dosud v nejednom směru ještě otevřené; mnohé aspekty, jejich vztahy a s tím i některé pojmy hlouběji a obsáhleji nerozpracovává a nespecifikuje. Je podnětem k dalšímu rozpracování.

## Literatura

- Anufriev, E. A.: *Socialnaja rol' i aktivnost' ličnosti*. Moskva, Izd. Moskovskogo universiteta 1971.
- Bensman, J. - Rosenberg, B.: *Mass, Class and Bureaucracy*. Englewood Cliffs, N. Y., 1963.
- Dahrendorf, R.: *Homo sociologicus*. Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag 1964.
- Engels, B.: *Engels Josephu Blochovi*. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy, sv. 37. Praha, Svoboda 1972.
- Hrzal, L.: *K aktuálním úkolům filozofie a sociologie v ČSSR*. Filozofický časopis 5/1973.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.
- Krečmar, A.: *O poňatijnom apparate sociologičeskoj koncepcii ličnosti*. In: Socialnyje issledovanija, vyp. 5. Moskva, Nauka 1970.
- Lenin, V. I.: *Co dělat?* In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 5. Praha, SNPL 1953.
- Lenin, V. I.: *Ekonomický obsah národnictví a jeho kritika v knize P. Struva*. In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 1. Praha, Svoboda 1951a.
- Lenin, V. I.: *Karel Marx*. In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 21. Praha, SNPL 1959.
- Lenin, V. I.: *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům*. In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 1. Praha, Svoboda 1951b.
- Lenin, V. I.: *Marxismus a revizionismus*. In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 15. Praha, SNPL 1957.
- Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 14. Praha, SNPL 1957.
- Marx, K.: *Bida filozofie*. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy, sv. 4. Praha, SNPL 1958a.
- Marx, K.: *18. brumaire Ludvíka Bonaparta*. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy, sv. 8. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K.: *Předmluva k druhému vydání 18. brumaire Ludvíka Bonaparta*. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy, sv. 16. Praha, SNPL 1965.
- Marx, K.: *Teze o Feuerbachovi*. In: Marx, K.

- Engels, B.: Spisy, sv. 3. Praha, SNPL 1958b.
- Marx, K. - Engels, B.: *Německá ideologie*. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Parsons, T.: *Sozialstruktur und Persönlichkeit*. Frankfurt/Main, Europäische Verlagsgesellschaft 1968.
- Rochenblave-Spenlé, A. M.: *La notion de rôle en psychologie sociale*. Paris 1963.
- Rychtařík, K.: *K materialistickému pojetí zákonů přírody a společnosti*. Lidová armáda 7/1972.
- Sirácky, A.: *Sociální svet človeka*. Bratislava, Vyd. SAV 1974.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.
- Urbánek, E.: *O pojmu sociální role*. In: Acta Universitatis Carolinae - Philosophica et historica, sv. 4. Praha, Univerzita Karlova 1968.
- Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Berlin, Dietz Verlag 1969.
- Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag 1969.

## Резюме

Чешка В.: К пониманию социальной роли в марксистско-ленинской социологии

Проблема социальной роли рассматривается как часть комплекса вопросов, связанных с одной стороны с современной идеологической борьбой, а с другой стороны в связи с законом повышения роли субъективного фактора при социализме.

В первой части статьи дана марксистско-ленинская критика буржуазных пониманий социальной роли и их ревизионистских заимствований у некоторых авторов в социалистических странах.

Во второй части рассматривается марксистско-ленинское социологическое понимание социальной роли. Автор исходит из понимания роли у Маркса, использует некоторые импульсы из работ Ленина, в особенности из проблематики вторичного определения объективного субъективным. Из современных марксистско-ленинских авторов критически используются подходы И. С. Кона и А. Кречмара. Марксистско-ленинское понимание социальной роли строится на материалистическом понимании истории. Отправной точкой для решения является социальная деятельность. Поскольку она рассматривается как осуществление определенной социальной потребности, интереса с точки зрения целевой направленности и значения для определенного социально-исторического сообщества, мы имеем дело с социальной функцией. Социальная роль выражает субъективный аспект социальной деятельности. Содержание социальной роли обусловлено социальной функцией. Исходным и основным в социальной обусловленности социальной деятельности в обоих ее аспектах является характер производственных отношений. Рольевые

правила, внутренне освоенная роль и ролевое поведение в качестве элементов понятия социальная роль позволяют эмпирически постигать и теоретически воспроизводить определяющую роль производственных отношений для поведения человека. Приведенное понимание является стимулом для дальнейшей разработки рассматриваемой проблематики.

## Summary

### **Češka V.: Towards the Conception of Social Role in Marxist-Leninist Sociology**

The problem of social roles is discussed, on the one hand, as a part of the complex of issues connected with the present-day ideological struggle and, on the other hand, in relation to the law of growth of the role of the subjective factor under socialism.

The first part presents the Marxist-Leninist criticism of bourgeois social-role conceptions and their revisionist acceptance by some authors in socialist countries.

The second part deals with the Marxist-Leninist sociological conception of the social role. It builds on Marx's conception of roles and exploits the stimuli from Lenin's work,

in particular those from the problem area of the secondary determination of the objective by the subjective. From among contemporary Marxist-Leninist authors, I. S. Kon's and A. Kretchmar's approaches are critically applied. The Marxist-Leninist conception of social roles is based on the materialistic conception of history. The starting point of the solution is social activity. It is a social function, insofar as it is conceived as the realization of some social need or interest from the aspect of the objective goal-orientation and significance for a particular socio-historical community. The social role conveys the subjective aspect of social activity. As regards its content, the social role is determined by the social function. The starting and basic moment of the social determination of social activity in both its aspects lies in the character of production relations. The role regulation, the internalized role and the role behaviour as elements of the concept of social role enable us empirically to grasp and theoretically to reproduce the determining role of production relations in the behaviour of personalities. The above conception is a stimulus to the further elaboration of the problems under study.